

XORAZM RAQS SAN'ATI TARIXI VA "SURNAY LAZGI"

Sh.N.Samandarova

O'zDXA Urganch filiali "Lazgi" bo'limi katta ilmiy xodimi

Annotatsiya: maqolada Xorazm raqs san'atining shakllanish tarixi, ibtidoiy jamiyatdagi kishilarning yashash tarzi bilan bog'liq holda vujudga kelganligi, qadimgi raqs san'ati haqidagi insonlarning fikr-o'ylari haqida ma'lumotlar beriladi. Shu bilan birga "Surnay lazgi"ning yaratilish tarixi, ijro uslubi va sunray cholg'u asbob to'g'risida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Raqs san'ati, "Avesto", Sarmishsoy, "Shoxlar zali", "G'alaba zali", sunray, "Surnay lazgi", Zuvoniy, "Rotollo".

Аннотация: в статье представлены сведения об истории становления танцевального искусства Хорезма, его возникновении в связи с образом жизни людей в первобытном обществе, мнениями людей о древнем танцевальном искусстве. Одновременно будет обсуждаться история создания «Сурнай лазги», стиль исполнения и музыкальный инструмент «Сунрай».

Ключевые слова: Танцевальное искусство, «Авеста», Сармишсай, «Шохлар зали», «Галаба зали», санрей, «Сурнай лазги», Зувоний, «Ротолло».

Abstract: the article provides information about the history of the formation of Khorezm dance art, its emergence in connection with the way of life of people in the primitive society, people's opinions about ancient dance art. At the same time, the history of creation of "Surnay lazgi", performance style and sunray musical instrument will be discussed.

Keywords: Dance art, "Avesta", Sarmishsay, "Shokhlar zali", "Galaba zali", sunray, "Surnay lazgi", Zuvoniy, "Rotollo".

O'zbek raqs san'atining qadimiyligi haqida so'z yuritganimizda uning kelib chiqish tomirlari insoniyatning dastlab tabiat bilan kurashi, sivilizatsiya va madaniy manbalar tarixining boshlanishi bo'lgan ibtidoiy jamoa tuzimi davriga borib taqaladi. Qadimgi raqs san'ati haqidagi insonlarning fikr-o'ylari, diniy marosim va urf-odatlarida ijro etilgan raqs asarlari miloddan avvalgi I ming yillikka oid yozma manbalarda, Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto" bitiklarida, Persopel yaqinidagi Behistun qoyatoshlarida, miloddan avvalgi V-II ming yilliklarga oid Sarmishsoy qoyatosh bitiklarida va boshqa manbalarda saqlanib qolgan. Bu obidalardan ayon bo'ladi-ki, raqs san'atining ilk yaralish manbalarini O'rta Osiyo tuprog'idan va shu davrda yashagan qadimiy xalqlarning ijtimoiy hayotidan, milliy xususiyat va tabiatidan qidirishga da'vat qiladi. Tarixchi etnograf olimlarning o'rganishicha, umuman san'atning va undan o'sib chiqqan barcha turlarining bosh manbayi, asl zamiri, ilk chashmasi-mehnat ekanini ko'rsatadi. Shunday ekan, ibtidoiy jamiyat san'atining kelib

chiqish manbalarini (raqs san'atini ham) dastlab mehnat jarayonidan, ibtidoiy jamoa kishisining ishlab chiqarish faoliyatidan vujudga kelgan desak mubolag'a bo'lmaydi.

Raq s san'ati ibtidoiy jamiyatdagi kishilarning yashash tarzi bilan bog'liq holda vujudga kelgan. Ular ko'pincha yovvoyi hayvonlarni tutish uchun hayvon terilarini kiyib, ularning qiyofasida yovvoyi hayvonlarga yaqinlashganlar. Odamlar hayvonlarning qiliqlarini qilib, ularga o'xshab ovoz chiqarganlar va ularni ushlab olish maqsadida jismoniy harakatlar qilgan. Bu harakatlar orqali o'zidagi epchillikni namoyon qilib, o'zlari o'ylamagan holda turli raqs harakatlarini yaratganlar. Bunday qadimiy raqs harakatlarini Xorazm raqs san'ati ijrochilari o'zlarining milliy raqslari ijrosida hozirgacha saqlab kelayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Bugungi kungacha olib borilgan ilmiy tadqiqodlar natijalaridan ko'rishimiz mumkinki, qadimiy Xorazm xalqining o'tmishi naqadar buyuk davlat bo'lganligini anglashimiz ayni haqiqatdir. Chinakam tarixni katta haqiqatlar yaratadi. O'rta Osiyo hududidagi Sarmish tog'laridagi, Sarmishsoy qoyatosh bitiklarida tasvirlangan suratlarda o'sha haqiqatning zarralarini ko'ramiz.



Sarmishsoy qoyatosh suratlari

Sarmishsoy qoyatosh bitiklarida tasvirlangan suratlar eramizdan avvalgi birinchi ming yillik yodgorliklari hisoblanadi. Qoyatoshdagi tasvirlarning birida ikki kishidan iborat bo'lgan raqqoslar turli turkum raqslarni ijro etmoqdalar. Chunonchi, suratdagi raqqosning o'yin karakteri urush va g'alaba ma'budi Mirrix mifologik obrazlari talqiniga o'xshaydi. Mirrix suratda qurollangan, baquvvat yigit sifatida tasvirlanadi.

"Bu suratlar o'sha davr qahramonlik raqslarini xarakterlab berish jihatidan barchada katta qiziqish tug'diradi. Ularning belida kalta qilich osilgan bo'lib, ular jo'shqin ravishda o'yinga tushmoqdalar. Raqqoslarning qo'l, oyoq harakatlari, imo-ishoralari bir xil va bir-biriga monand bo'lib, ular qandaydir bir ma'noni anglatadi. Ularning o'yinlari bir tomondan go'zallik baxsh etsa, ikkinchi tomondan jasurlik, qahramonlik kayfiyatlarini yoki jangga kirishish oldidan, zo'r tayyorgarlik

ko'rayotganliklarini bildiradi. O'z xarakteri bilan bu o'yin harbiy qahramonlik raqsidir.”¹

Bu raqqoslarning qo'l, oyoq, tana harakatlaridan keskin va aniq cho'ziq qo'lni yuqori ko'tarib, tizza bir oz bukibroq o'ynashi, sakrab shiddatli harakat qilishi, xuddi hozirgi Xorazm raqs san'atidagi yigitlar ijrolaridagi o'yinlariga o'xshash jihatlarini ko'rishimiz mumkin. Qadimgi yunon gegrafi va tarixchisi Strabon Xorazm massagetlarining jasurligini ta'riflab, “ularning qurollari qilich, misboltalar bo'lib, otda ham, piyoda ham yaxshi jang qilishadi. Jang paytida oltin kamar va oltin belbog'lar taqib oladilar²”, - deb yozadi.

Xorazm xalq raqslari bir necha asrlar mobaynida saqlanib kelmoqda. Xorazmda olib borilgan arxeologik va etnografik ekspeditsiyalar natijasida bu hududda eramizdan avvalgi VI-V asrdayoq an'analar tarkib topganligiga oid ma'lumotlar mavjud. Eramizdan avvalgi IV asr Jonbosqal'a I-IV asr Tuproqqal'a qo'rg'onlari ichida olovxona borligi va u yerda tantanalar o'tkazilganligi aniqlangan. Qadimgi Xorazmshoxlarning Afrigiylar davrigacha bo'lgan qarorgohi Tuproqqal'ada “Shoxlar zali”, “G'alaba zali” “Raqsqa tushuvchi niqoblar zali” borligi aniqlangan.

“Raqsqa tushuvchi niqoblar zali”dan topilgan suratlarda sozandalar qo'llaridagi arfa, ikki tomoni qum soatiga o'xshash nog'ora, ikki torli dutor aks ettirilgan. Ushbu dalillarda islomgacha bo'lgan davrda madaniyat, san'at, kuy, qo'shiq, doston ham raqs ma'lum darajada rivojlanganligidan darak beradi.

Tarixiy manbalarning dalolat berishicha, qadimgi odamlar, dastlab o'z muhofazasi va maishiy ehtiyoji natijasida inson ovozidan kuchliroq tovush beradigan ochiq havoda chalinadigan cholg'ularni ixtiro qilganlar. Uni ovda, boshqa qabilalarga xabar-darak (signal) berishda, harbiy yurishlarda, to'y, sayil, bayram va boshqa yiginlarda qo'llash odat tusiga kirgan. Xorazmshoxlar davrida surnay sadosi qo'shinlarni jangga kirish oldidan raqiblarni yengib, g'alaba kuyi sifatida chalinib, lashkarlar madhiyasi bo'lgan ekan. Xorazm raqs ijrochiligida ham surnay kuyiga ijro qilingan raqslar kim tomonidan o'ynalmasin, jangovarlik holatida mag'rur, shiddat bilan o'ynalib g'alabaga erishish uchun faqat yengish maqsadidagi turli jangavor xarakatlarni ifodalashni ko'rishimiz mumkin.

Bu o'yinda raqqos qo'llarini yuqori ko'tarib barmoqlarini asta-sekin musiqa muqomlariga soladi. O'zi esa go'yo raqibiga qaraganday qarab, gavdasini qimirlatmay tutib turadi. Bir necha takt o'tgach qo'l uchi harakatiga gavda harakatini qo'shadi. Keyin birdan dushmanga tashlanishga o'zini safarbar qilgan jangchiday mayda qadamlar bilan yugurib qo'l barmoklarini o'ynatib, charsillatib, qars urishni tezlalashtirib, lashkarlarning harakatini ifodalaydi. O'yin oxirida esa raqqos jang qilayotgan holatini jang va kurashni, raqibi ustidan qozonilgan g'alabani harakatlarda ifodalab beradi. Surnay inson dunyoga kelganda ham, to'y-u tomoshalarda ham

¹ Raxmonov M. O'zbek teatri. Toshkent., 1976., B.- 52-53.,

² Tolstov S.P.. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. T.1964.B.-105.

chalingan. Jangga ketayotgan askarlarning ruhini ko‘tarish, qo‘rquv hissini tarqatish uchun ham surnayda xilma-xil jangovar kuylar ijro etilgan, lashkarlar o‘yinga tushganlar. Surnay qulay asbob bo‘lgani uchun saflarda surnaychilarni olib yurishgan.

Davr o‘tishi bilan “Surnay Lazgisi” harbiy marosimlardagina emas, maishiy turmush bilan bog‘liq turli tadbirlarda, xalq bayram va sayllarida, xatna to‘yi, beshik to‘ylarida va ommaviy konsertlarda ham ijro etilmoqda. Qadimda “Surnay Lazgisi”ni, asosan, erkaklar ijro etgan bo‘lsalar, keyinchalik ommaviy raqs sifatida shakllangan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashab ijod etgan Sharif To‘g‘onov, Davlat surnaychi, Otamurod surnaychi, Qodir surnaychi, Quronboy Bobojonov, Qodir Bobojonovlar uning mohir ijrochilari bo‘lishgan. Ayniqsa, mashhur raqqos Zarif Latipov bilan gurlanlik Razzoq otaning, buyuk san‘atkor Komiljon Otaniyozov bilan xazorasplik Abdulla raisning “Surnay Lazgisi”ni ko‘pchilik hamon zavq bilan eslaydi.

Surnay qadimiy cholg‘u asboblaridan biri ekanligi hamda to‘qqiz “Lazgi”ning to‘rtinchisi, aynan, uning nomi bilan atalishi bois ham bu cholg‘u haqida ba‘zi ma‘lumotlarni keltiraylik: “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da keltirilishicha, Surnay – (f. to‘yda chalinadigan nay, sibizg‘a) - teshiklarini barmoqlar bilan ochib-yopib, puflab chalinadigan musiqa asbobi³.

Surnay – o‘zbek va tojik xalqlari o‘rtasida keng tarqalgan qadimiy puflama yog‘och cholg‘u asbob. Surnay yolg‘iz, shuningdek nog‘ora, karnaylar bilan birgalikda ham chalinadi. Surnayda chap va o‘ng qo‘l barmoqlari bilan yopiladigan oltita teshikcha bor. Yettinchi teshik esa, pastki tomonda bo‘lib, u chap qo‘lning bosh barmog‘i bilan berkitiladi. Surnay navosi o‘ziga xos yoqimli va zavq bilan tinglanadi.

Xorazm surnayining tovushi keskin va chiyildoq. Surnayda tovush hosil qilish murakkab bo‘lib, sozandaning uzluksiz nafas olish jarayoniga asoslanadi. Mazkur ijro turiga Xorazmda “dam aylantirish” deyiladi. Bunda ijrochi lunjini shishirgan holda zahira havoni og‘zida saqlaydi va burundan nafas olayotgan paytida zahiradagi havoni chakka mushaklari yordamida surnay naychasiga puflaydi. Natijada surnayga havo yuborilishida tovush uzilishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

Surnay karnay, nog‘ora yoki doira jo‘rligida ommaviylashgan maxsus ansamblni tashkil qilib, milliy an‘anaviy tomoshalarda, dorboz, qo‘g‘irchoqboz o‘yinlarida, turli marosim, yig‘in va sayillarda, milliy raqslarda (“Ufarlar”, “Qum pishiq”, “To‘rg‘ay”, “Zuvoniy”, “Rotollo”, “Orazibon”, “Norim-norim”, “Yelpasalandi” va ayniqsa, “Surnay Lazgisi”) keng qo‘llaniladi. Surnay yakkanavoz cholg‘u sifatida ham mashhur. Ijro imkoniyatlarining boyligi va o‘ziga xos xususiyatlarga egaligi tufayli unda chalinadigan kuylar alohida ajralib turadi. Xorazmda surnay uchun maxsus “Surnay maqomlari” mavjud bo‘lib, ular mashhur “Tanbur chizig‘i” da o‘z aksini topgan.

³“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” Toshkent-1982-y I tom

“Surnay Lazgisi”, odatda, ikki kishi bo‘lib ijro etiladi. Ba’zi hollarda ko‘pchilik o‘ynashi ham mumkin. Lekin harakatlar bir – birini takrorlamasligi, o‘zgacha zavq va jo‘shqinlikni, kurashchanlikni ifoda etishi shart. Davraning o‘ng tarafidan bir raqqos, chap tarafidan ikkinchi raqqos o‘rtaga chiqadi. Raqqoslar “men uni yengaman” degan imo bilan o‘z ixlosmandlariga qarab, kayfiyatni ko‘taradigan harakatlar qilishadi. Ular musobaqa jangiga chiqqan polvonlardek bellarini bog‘lab, raqs harakatlari bilan bilaklaridagi kuchlarini ko‘rsatib, yenglarini shimarib, o‘zlarini kurashga tayyor ekanliklarini bildiradilar. Yuqorida aytib o‘tilganidek, gavda harakatlari bilan “kurash” jarayoni metaforik tarzda adresatga yetkaziladi.

“Surnay Lazgisi” raqsini ilk davrlarda erkaklar qatorida ayollar ham ijro etgan. Keyinchalik u faqat erkaklar raqsi sifatida shakllangan va saqlanib qolgan. Bu tarixiy raqsning ikki kishilik va guruh variantlari mavjud.

“Surnay Lazgisi” o‘zbek yigitlarining mardona xarakterini, ularning hayotga, g‘alabaga, yaratuvchanlikka muhabbat hissini, intiluvchanligini ifodalaydi. Raqsning milliy-ma’rifiy xarakteridan kelib chiqib, asosan, maydonlarda, katta davralarda raqqoslar tomonidan ijro etiladi. Tomashagini zavqlantirish bilan birga ruhlantirish xususiyatiga ega bo‘lgan bu raqs ijro etilganda tomoshabinlar ham qiyqiriqlar va raqqoslarga hamohang harakatlar, mimikalar bilan ularni olqishlab turishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avdeeva L. O'zbek raqsi san'ati tarixidan. Toshkent 2001.
2. Qobilniyozov J. Xorazm xalq qo‘shiqlari va o‘yinlari. T., 1975.
3. Matyoqubova G. “Ofatijon Lazgi”. Toshkent, 1993..
4. O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi ,T., 2001 9-j.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-j. I T.1982.
6. Sh. Jalilova O‘zbek raqsini o‘qitish uslubiyoti. O‘quv qo‘llanma.-T.2020.